

L. FOJERBACHAS

KRIKŠCIONYBĖS ESMĖ

(Ištrauka)

Bendroji žmogaus esmė¹

Religija remiasi esminiu žmogaus skirtumu nuo gyvulio: gyvuliai neturi jokios religijos. Anksčiau nekritiški zoografai, atrodo, manė, jog drambliai, be kitų gerų savybių, turi ir religiją. Tačiau kalbos apie dramblių religingumą — tai pasaka. Kiuvjė — vienas didžiausių gyvulių pasaulio žinovų,— remdamasis savo stebėjimais, dramblio šiuo požiūriu nelaiko tobulesniu už šunį.

Taigi, kuo iš esmės skiriasi žmogus nuo gyvulio? Paprasčiausiai, bendriausiai ir populiariausiai į tą klausimą atsakoma: sąmone, bet sąmonė tikrąja to žodžio prasme, nes sąmonę, kaip sugebėjimą justti save, skirti daiktus, suvokti ir pagal atitinkamus, jauslėmis užfiksuotus, požymius atpažinti daiktus,— tokią sąmonę turi ir gyvuliai. Sąmonę tikrąja to žodžio prasme turi tik tokios būtybės, kurios suvokia savo giminę, savo esmę. Gyvulys suvokia save kaip individą — dėl to jis junta save. Tačiau jis nesuvokia savo giminės, todėl jam trūksta tokios sąmonės (Bewußtsein), kurios pavadinimas kildinamas iš žinojimo (Wissen)². Kas turi sąmonę, tas sugeba ir mokliškai mąstyti. Mokslas yra gimininių suvokimas. Gyvenime turime reikalą su individais, mokslu — su giminėmis. Tačiau tik tokia būtybė, kuri suvokia savo giminę, savo esmę, gali pažinti ir kitus daiktus ar būtybes pagal jų esminius, prigimtį atitinkančius požymius.

Dėl to gyvulys gyvena tik paprastą gyvenimą, žmogus — dvejoją. Gyvulio vidinis gyvenimas sutampa su išoriniu, o žmogus turi vidinį ir išorinį gyvenimą. Vidinį žmogaus gyvenimą sudaro jo santykis su savo gimine, savo esme. Žmogus mąsto, t. y. jis diskutuoja, kalba pats su

¹ L. Feuerbach, Das Wesen des Christentums, Bd. 1, Berlin, 1956, S. 35—50. Vertė K. Rikevičiūtė.

² Lietuvių kalboje sąmonė siejama su žodžiu *sumanyti*. (Vertėjos pastaba.)

savimi. Gyvulys be kito individo negali atlikti giminės funkcijų; žmogus atlieka jas vienas, mąstydamas, kalbėdamas,— nes mąstymas, kalba yra tikrosios jo giminės funkcijos. Žmogus tuo pačiu metu pats sau yra ir aš, ir tu; jis gali atstoti kitą todėl, kad jis suvokia ne vien tik savo individualumą, bet ir savo giminę, savo esmę.

Žmogaus esmė, skirianti jį nuo gyvulio, yra ne tik religijos pagrindas, bet ir jos objektas. Tačiau religija yra kažko nebaigtinio (des Unendlichen) supratimas. Taigi ji yra — ir niekuo kitu būti negali — žmogaus supratimas savo esmės ir, būtent, ne baigtinės, ribotos, bet nebaigtinės esmės. Tikrai baigtinė būtybė neturi nė mažiausios nuojautos (nekalbant jau apie supratimą) apie nebaigtinę esmę, nes būtybės ribos yra ir jos sąmonės ribos. Sąmonė vikšro, kurio gyvenimas ir esmė apsiriboja viena augalo rūšimi, už tų ribų ir neišeina: vikšras gerai skiria tą augalą nuo kitų augalų, o daugiau jis nieko nežino. Todėl tokią ribotą ir, būtent, dėl savo ribotumo nekaltą, neklystančią sąmonę mes ir vadiname ne sąmone, bet instinktu. Sąmonė tiksliaja, arba tikrąja, to žodžio prasme ir kažko nebaigtinio supratimas yra neatskiriami dalykai. Ribota sąmonė išvis nėra sąmonė. Sąmonės prigimtis yra daug platesnė, nebaigtinė. Kažko nebaigtinio supratimas reiškia ne ką kita, kaip sąmonės nebaigtinumo supratimą. Kitais žodžiais, suprasdamas kažką kaip nebaigtinį, žmogus suvokia savo esmės nebaigtinumą.

Bet kas pagaliau sudaro žmogaus esmę, kurią jis pats supranta, arba kas žmoguje atitinka jo giminę, jo tikrąjį žmogiškumą³? Protas, valia, jausmai. Tikrasis žmogus mąsto, turi valią ir jaučia. Mąstymo galia — tai pažinimo šviesa, valios galia — charakterio energija, jausmų galia — meilė. Protas, meilė ir valios stiprybė yra tobulybės, žmogaus sugebėjimų viršūnė, jo absoliuti esmė ir jo egzistencijos tikslas. Žmogus gyvena tam, kad pažintų, mylėtų, norėtų. O koks yra proto tikslas? Protas. Meilės? Meilė. Valios? Valios laisvė. Mes pažįstame tam, kad pažintume, mylime, kad mylėtume, norime, kad norėtume, t. y., kad būtume laisvi. Tikrasis žmogus yra mąstanti, mylinti, valinga būtybė. Tikra, tobula, dieviška yra tik tai, kas egzis-

³ Bedvasis materialistas⁴ sako: „Žmogus skiriasi nuo gyvulio tik sąmone. Jis yra gyvulys, bet gyvulys su sąmone“. Taigi jis nesupranta, kad, būtybėje atbudus sąmonei, visa būtybės esmė kokybiškai pasikeičia. Beje, tuo, kas čia pasakyta, visiškai nenorima sumenkinti gyvulio esmės. Tačiau čia ne vieta apie tai plačiau kalbėti.

⁴ *Materializmą* L. Fojerbachas sutapatino su *vulgariuoju materializmu*, kuris XIX a. antrojoje pusėje Vokietijoje buvo labai plačiai paplitęs (L. Biuchneris, F. Fogtas, J. Ma-lešotas ir kt.). Atsiribodamas nuo vulgaraus materializmo, savo filosofiją L. Fojerbachas vadino *antropologizmu*. (*Vertėjos pastaba*.)

tuoja pats sau. O tokia yra meilė, toks protas, tokia valia. Proto, meilės ir valios vienovė — ta dieviškoji trejybė pačiame žmoguje — iškyla virš individualaus žmogaus. Protas (vaizdiniai, fantazija, vaizduotė, manymas), valia, meilė arba jausmai nepriklauso prie tų galių, kurias turi žmogus, nes be jų žmogus yra niekas. Tik jos daro žmogų tuo, kuo jis yra. Jos yra tie elementai, kurie sudaro žmogaus esmę, apie kurią netiktų sakyti, kad žmogus ją turi ar kuria; jos yra tos galios, kurios suteikia žmogui dvasią, apsprendžia jį ir valdo — tai dieviškos, absoliučios jėgos, kurioms jis negali prieštarauti⁵.

Kaip galėtų jausmingas žmogus priešintis jausmui, mylintis — meilei, protingas — protui? Kas nėra patyręs galingos garsų galios? Bet kas gi yra garsų galia, kaip jausmų galia? Muzika — tai jausmo kalba; muzikos garsas — tai garsu išsakytas jausmas; jausmas, kuris pats pasakoja apie save. Kas nėra patyręs meilės galios arba bent apie ją girdėjęs? Kas yra stipresnis: meilė ar individualus žmogus? Ar žmogus valdo meilę, o gal greičiau meilė valdo žmogų? Kai meilė sujaudina žmogų tiek, kad jis džiaugdamsis pats eina mirti už mylimąjį, tai ar ši, net mirtį įveikianti, galia priklauso jam pačiam, o gal greičiau tai meilės galia? Ir kas nėra patyręs mąstymo galios (jei jis kada nors iš tikrųjų yra mąstęs), tos tikrai tylios, netriukšmingos mąstymo galios? Jei tu giliai susimąstytum, pamiršęs save ir visa, kas yra apie tave, ar tu tada valdytum protą, ar protas užvaldytų ir paglemžtų tave? Ar mokslinis užsidegimas nerodo gražiausios proto pergalės prieš tave? O argi žinių troškimas nėra visa nugalinti jėga, kuriai nei manoma priešintis? O kai tu nugali aistrą, atsisakai įpročio, trumpiau sakant, kai tu nugali pats save, tai ar ta pergalinga jėga yra tavo asmeninė, sugalvota pati sau, ar tai greičiau valios energija, dorovės jėga, kuri stipriai tave valdo ir sukelia tavyje nepasitenkinimą pačiu savimi ir tavo asmeninėmis silpnybėmis?⁶

Žmogus be objekto yra niekas. Didieji, iš kitų išsiskiria žmonės, — tokie, kurie mums atskleidžia žmogaus esmę, — patvirtina tai savo

⁵ Kiekvienas įsitikinimas yra tiek galingas, kad priverstų save ginti, nesigalint gyvybes. *Montaigne*.

⁶ Šiai temai visiškai nesvarbu, ar skirtumas tarp individo — tas žodis, panašiai kaip ir visi kiti abstraktūs žodžiai, yra labai neapibrėžtas, dvireikšmis ir klaidinantis — ir meilės, proto bei valios turi pagrindą tikroveje, ar jo neturi. Religija atitraukia nuo žmogaus jo galias, savybes, žmogaus esmės apibrėžimus ir visa tai sudievina, kaip savarankiškas esybes. Ir tai nesvarbu, ar kiekvieną paverčia savarankiška esybe, kaip politeizme, ar visa sujungia vienoje esybėje, kaip monoteizme. Taigi, aiškinant tokias dieviškas esybes ir sugrąžinant jas žmonėms, to skirtumo pamiršti negalima. Be to, šis skirtumas išplaukia ne tik iš objekto, bet jį grindžia ir kalba bei logika, o tai yra vienas ir tas pats, — nes žmogus sugeba atskirti save nuo savo dvasios, savo galvos, savo širdies, lyg jis būtų kažkas be jų.

gyvenimu. Jie turėdavo vieną juos užvaldžiusią aistrą: įgyvendinti tikslą, kuris ir būdavo svarbiausias jų veiklos objektas. Tačiau objektas, su kuriuo subjektas susisieja esminiais ir būtiniais ryšiais, yra ne kas kita, kaip paties subjekto objektinė esmė. Jei tas objektas yra bendras keletui individų, kurie priklauso tai pačiai giminei, bet skirtingoms rūšims, tai jis tampa kiekvieno to individo objektine esme <...>

Antai Saulė yra bendras planetų objektas, bet Žemei ji yra ne tokia pati, kaip Merkurijui, Venerai, Saturnui ar Uranui. Kiekviena planeta turi savo saulę. Saulė, kuri apšviečia ir šildo Uraną, ir tai, kaip ji tą planetą apšviečia ir šildo, Žemei turi reikšmės tik kaip astronomijos ir mokslo, bet ne kaip fizinis faktas. Ir Saulė Urane ne vien tik kitaip atrodo; ji ten iš tikrųjų yra kitokia, negu Žemėje. Žemės santykis su Saule reiškia kartu ir Žemės santykį su pačia savimi, su savo esme, nes šviesos stiprumas ir gausumas, kuris iš Saulės pasiekia Žemę, priklauso nuo nuotolio, o tai ir apsprendžia Žemės ypatybes. Todėl kiekvienos planetos saulėje atsispindi pačios planetos esmė.

Todėl per objektą žmogus pažįsta patį save: objekto supratimas yra žmogaus savimone. Iš objekto tu atpažįsti žmogų, objekte tu atsiskleidžia žmogaus esmė. Objektas—tai regimoji žmogaus esmė, jo tikrasis, objektyvusis aš. Ir tai pasakytina ne tik apie mintinius, bet ir apie jutiminius objektus. Net ir labai tolimi žmogui dalykai atskleidžia jo esmę todėl ir tiek, kiek jie yra jo objektai. Ir Mėnulis, ir Saulė, ir žvaigždės šaukia žmogui: ἴψωθι σαυρόν pažink pats save. Tai, kad žmogus juos mato ir būtent taip mato, kaip jis juos mato, rodo paties žmogaus esmę. Gyvulių veikia tik jo gyvenimui būtinas šviesos spindulys: žmogų priešingai: jį veikia net ir tolimiausios žvaigždės abejingas spindėjimas. Grynus, intelektualius, nesavanaudiškus džiaugsmus ir afektus patiria tik žmogus; jis vienas tešvenčia teorinių laimėjimų šventes. Akis, kuri stebi žvaigždėtą dangų ir įžiūri tą nei naudingą, nei žalingą šviesą, neturinčią nieko bendra su Žeme ir jos reikalais, toje šviesoje išvelgia savo pačios esmę, savo pačios kilmę. Akis yra dangiškos prigimties. Todėl žmogus ir pakyla virš Žemės tik savo žvilgsniu. Dėl to ir teorija prasideda tik žvelgiant į dangų. Pirmieji filosofai buvo astronomai. Dangus primena žmogui jo paskirtį: žmogui yra skirta ne vien tik veikti, bet ir stebėti.

Absoliuti žmogaus esmė, jo dievas yra jo paties esmė. Dėl to objekto galia jam yra jo paties esmės galia. Taip jausmo objekto galia yra jausmo galia, proto objekto galia—paties proto galia, valios objekto galia—valios galia. Žmo-

gus, kurio esmę apsprendžia muzika, yra užvaldomas jausmo, bent jau tokio jausmo, kuris muzikoje atranda sau atitikmenį. Tačiau jausmą paveikti turės galios ne bet koks garsas, o tik turtingas, prasmingas ir jausmą sukeliančias. Jausmą apsprendžia tik jausmo pilnumas, t. y. jį apsprendžia jis pats, jo esmė. Taip pat yra ir su valia, ir su protu. Dėl to nesvarbu, kokį objektą pažintume, jame visada atpažinsime ir savo pačių esmę. Mes nieko kito negalime atlikti, nepasirodydami tame veiksmo patys. O kadangi norai, jausmai ir mąstymas yra tobulybės, esmės ir realybės, tai negalime suvokti ar jausti protu protą, jausmu — jausmą, valia — valią, kaip ribotą, baigtinę, t. y. menkavertę galią. Baigtinumas ir menkavertiškumas reiškia tą patį; baigtinumas yra tik eufemizmas menkavertiškumui išreikšti. Baigtinumas yra metafizikoje, teorijoje vartojamas žodis, menkavertiškumas — patologijoje, praktikoje. Kas protui yra baigtinis, tas širdžiai yra menkavertis. Tačiau negalima suprasti valios, jausmo, proto kaip baigtinių jėgų, nes kiekviena tobulybė, kiekviena galia ir esmė betarpiškai pati save įrodo ir patvirtina. Neįmanoma mylėti, norėti ir mąstyti, nepripažįstant viso to tobulybe. Neįmanoma pasijusti mylinčiu, trokštančiu, ar mąstančiu nepatiriant dėl to begalinio džiaugsmo. Sąmonė yra būtybės sugebėjimas suvokti savo pačios būtį. Dėl to sąmonė nėra kažkas ypatinga; ji nesiskiria nuo tos esmės, kurią ji pati suvokia. O kaipgi kitaip galėtų ji pati save suvokti? Todėl ir neįmanoma, kad tobulybė pati save suprastų kaip netobulybę; negalima jausti riboto jausmo, negali būti mąstymui nustatomos ribos.

Sąmonė — tai savęs realizavimas, savęs patvirtinimas, meilė pačiam sau, gerėjimasis savo tobulybe. Sąmonė — tai tobulą būtybę apibūdinantis požymis. Ją turi tik pilnakraujė, išbaigta būtybė. Netgi žmonių tuštybė patvirtina šitai. Žmogus žiūri į veidrodį ir, stebėdamas savo išvaizdą, jaučia malonumą. Toks pasitenkinimas kyla nevalingai, sąlygojamas žmogaus formų tobulumo ir grožio. Graži forma yra patenkinta savimi, ji privalo savimi džiaugtis, ji atsispindi pati savyje. Tuščiai puikuoju tas, kuris mėgaujasi tik savo individualia išvaizda, o ne tas, kurį žavi žmogaus formos. Pastarasis turi jomis stebėtis, nes jis negali įsivaizduoti gražesnių ir didingesnių formų, kaip žmogaus⁷. Juk kiekviena esybė save, savo būtį visada myli ir privalo mylėti. Būtis yra gėris. „Visa,— sako

⁷ „Žmogui gražiausias yra žmogus“. (Cic. *De nat. D., lib. I.*) Ir tai nėra jo ribotumas, nes be jo paties jam yra ir daugiau gražių dalykų: jis džiaugiasi ir gyvulių, augalų grožiu, ir apskritai gamtos grožiu. O juk tik absoliuti, tobula lytis gali nepavyduliaudama džiaugtis kitų esybių formomis.

Bekonas,— kas nusipelnė egzistencijos, yra verta ir pažinimo“. Visa, kas egzistuoja, turi vertę, nes tai egzistuoja kaip kažkas ypatinga ir dėl to pats save teigia ir tvirtina. Tačiau aukščiausia savęs įtvirtinimo forma, tokia, kuri pati save išskiria, pripažįsta save tobulyste, laime ir gėriu, yra sąmonė.

Bet kuris proto ar iš viso esmės apribojimas siejasi su klydimu, su klaida. Iš tikrųjų tik žmogus — *i n d i v i d a s* gali ir turi jaustis bei pripažinti esąs ribotas — tuo jis ir skiriasi nuo gyvulio. Tačiau savo ribotumą, savo baigtinumą jis pajėgia suprasti tik todėl, kad jo objektas — nesvarbu, ar tai būtų jausmo, sąžinės, ar mąstančios sąmonės objektas — yra giminės tobulybės ir nebaigtinumas. Ir jei vis dėlto jis savo ribotumą priskirtų visai giminei, tai šitai išplaukia iš to, kad jis save neteisėtai tapatina su gimine; tokia klaida labai siejasi su individo pamėgimu patogiai gyventi, jo tingumu, tuštybe ir egoizmu. Juk ribotumas, kurį aš tik sau priskiriu, mane žemina, gėdina ir neduoda ramybės. Todėl tam, kad išsivaduočiau iš tos gėdos, tos nerimasties, aš savo asmeninį ribotumą priskiriu žmogui apskritai. Galvoju, kad tai, ko aš nesuprantu, nesupranta ir visi kiti: tai ko man dar jaudintis? Juk tai ne mano kaltė; tai apsprendžia ne mano supratimas, o sąlygoja pačios žmonių giminės protas. Tačiau laikyti baigtiniu, ribotu tai, kas sudaro žmogaus prigimtį, jo giminės esmę, kuri tuo pačiu yra ir individo absoliuti esmė, yra nesąmonė — juokinga ir tuo pačiu kenksminga. Kiekviena esybė pasitenkina pati savimi. Nė viena iš jų negali savęs, t. y. savo esmės, paneigti. Jokia esybė nėra pati sau ribota. Greičiau kiekviena esybė yra savyje ir sau begalinė; ji turi savo dievą, savo aukščiausiąją esmę pati savyje. Kurios nors esybės ribotumas atsiranda tik santykyje su kita esybe, kuri yra šalia jos ir aukštesnė už ją. Vabzdžių gyvenimas yra labai trumpas, palyginus su gyvuliais, kurie gyvena ilgiau, tačiau patiems vabzdžiams tas trumpas gyvenimas vis dėlto neatrodo trumpesnis, negu tiems, kurie gyvena metais. Vikšrui lapas, ant kurio jis gyvena, sudaro visą pasaulį.

Tuo, kuo esybė yra, ją padaro jos talentas, jos sugebėjimai, jos turtas ir grožis. Kaip ji galėtų savo būtį laikyti nebūtimi, savo turtus — nepritekliumi, talentą — nesugebėjimu? Jei augalai turėtų akis, skonį ir pajėgtų spręsti, kiekvienas gražiausiu pripažintų savo žiedą; juk gėlės protas jos skonis siektų tik tiek, kiek ir jos sugebėjimai. Tą geriausią, ką esybė pajėgtų savo jėgomis sukurti, savo skoniu, savo sprendimu ji patvirtintų ir pripažintų geriausiu iš viso. Protas, skonis, sugebėjimas spręsti negali neigti to, ką tvirtina esybė; priešingu atveju jis turėtų būti ne tos, o kokios nors kitos esybės protas bei sugebėjimas spręsti. Esysbės matas yra tuo pačiu ir

jos proto matas. Jei esybė ribota, tai ir jos jausmai, ir jos protas riboti. Tačiau ribotai esybei jos proto ribotumas nereiškia ribotumo. Priešingai, ji jaučiasi labai laiminga ir juo patenkinta. Ji jaučia, giria ir garbina savo protą, kaip didingą, dievišką jėgą. O ribotas protas savo ruožtu vėl garbina ribotą esybę, kuriai jis priklauso. Abudu puikiausiai atitinka vienas kitą. Kaip jie galėtų vienas nuo kito atsiskirti? Protas — tai esybės akiratis. Kiek toli tu pajėgi matyti, tiek siekia ir tavo esmė. Ir priešingai. Gyvulio akis nesiekia toliau, negu jo poreikiai, ir jo esmė neperauga jo poreikių. Tiek, kiek siekia tavo esmė, tavo neaprežtas savęs pajautimas, tiek tu esi dievas. Proto ir esmės, mąstymo ir sugebėjimų disharmonija žmogaus sąmonėje, viena vertus, yra tik individuali, neturinti bendros reikšmės, kita vertus, tai tik tariama disharmonija. Tas, kuris žino, kad jo blogi eilėraščiai yra blogi, savo pažinimu ir savo esme nėra toks ribotas, kaip tas, kuris savo blogus eilėraščius vadina gerais.

Taigi, jei tu mąstai nebaigtinumą, tai tu mąstai ir pripažįsti mąstymo galios nebaigtinumą; jei tu jauti begalinumą, tai tu jauti ir pripažįsti jausmų galios begalinumą. Proto objektas yra objektyvizavęsis protas, jausmų objektas — objektyvizavęsi jausmai. Jei tu nesupranti ir neijsijauti į muziką, tai ir gražiausioje muzikoje tu teišgirsi tik tiek, kiek ir pro tavo ausis praūžiančiame vėjyje ar prie tavo kojų šniokščiančiame upelyje. Taigi, kas tave jaudina, kai tave paveikia muzika? Ką tu joje išgirsti? Ką kitą, jei ne savo širdies balsą? Dėl to jausmas kalba tik jausmui ir tik jausmas supranta jausmą, t. y. jis supranta save patį. Taip yra todėl, kad jausmo objektas gali būti tik jausmas. Muzika yra jausmų monologas. Tačiau ir filosofinis dialogas iš tikrųjų yra tik proto monologas. Mintis kalba tik minčiai. Kristalų tviskėjimas žavi jausmą; protą domina tik kristalonomijos dėsniai. Proto objektas yra tik tai, kas protinga⁸.

Dėl to visa, kas antžmogiškosios spekuliacijos ir religijos prasme yra suprantama kaip kažkas išvestinio, subjektyvaus, žmogiško, kaip priemonė, įrankis, tiesos prasme reiškia pirmapradiškumą, dieviškumą, esmę, patį objektą. Jei, pavyzdžiui, jausmas yra esminis religijos įrankis, tai dievo esmė reiškia ne ką kita, kaip jausmo esmę. Tikroji, bet paslėptoji posakio „jausmas yra įrankis viso to, kas dieviška“ prasmė yra tokia: jausmas yra tai, kas žmoguje yra kilniausia, geriausia, t. y. dieviška. Jei pats jausmas neturėtų dieviškosios prigimties, kaip tu galėtum per jausmą pažinti tai, kas dieviška? Tai, kas dieviška, yra pažįstama per

⁸ „Protas yra jautrus tik protui ir tam, kas iš jo išplaukia“. Reimarus (Wahrheit der natuerlichen Religion, T. IV, § 8.)

tai, kas dieviška, „dievas pažįstamas per jį patį“. Dieviškoji esmė, kurią suvokia jausmas, yra iš tikrųjų ne kas kita, kaip savimi susižavėjusi ir užburta jausmo esmė; tai džiaugsmo apsvaigintas, savyje palaimintas jausmas.

Šitai išryškina faktas, kad ten, kur jausmas yra padaromas begalinumo pažinimo įrankiu, subjektyvia religijos esme, religijos objektas praranda objektyvią vertę. Nuo to laiko, kai svarbiausiu dalyku religijoje buvo pripažintas jausmas, nustota domėtis krikščionybės tikėjimo turiniu, kuris kadaise buvo laikomas šventu. Jei jausmo požiūriu objektas turi dar vertę, tai jis ją turi tik dėl jausmo, kuris, gal būt, ir tik atsitiktinai susisiejo su objektu. Jei tuos pačius jausmus sukeltų kitas objektas, jis būtų lygiai toks pat priimtinas. Bet jausmo objektas tampa nereikšmingas tik dėl to, kad ten, kur jausmas buvo pripažįstamas subjektyvia religijos esme, iš tikrųjų sudaro ir objektyvią religijos esmę, nors tiesiogiai iš karto tai ir nepasakoma. Tiesiogiai, sakau aš; juk netiesiogiai, tiesą pasakius, reikia tai pripažinti dėl to, kad jausmas, kaip toks, yra laikomas religiniu; taigi išnykta skirtumas tarp tikrai religinių ir ireliginių, arba bent nereliginių jausmų — tai būtina konsekvencija požiūrio, kur jausmas laikomas įrankiu, kuriuo suvokiama tai, kas dieviška. Juk ne dėl ko kita, o tik dėl jausmo esmės, dėl jo prigimties darai tu jį nebaigtinės, dieviškos esmės įrankiu. Pagaliau, ar jausmo apskritai prigimtis nesutampa su kiekvieno specialaus jausmo prigimtimi, nepriklausomai nuo to, koks būtų jo objektas? Taigi, kas padaro tą jausmą religiniu? Atitinkamas objektas? Jokių būdu. Juk objektas pats tik darosi religiniu, kai jis yra ne šalto proto, ne atminties, bet jausmo objektas. Tai kas gi? Jausmo prigimtis, kuriai priklauso kiekvienas jausmas, neatsižvelgiant į objektą. Taigi jausmas vadinamas šventu vien dėl to, kad jis yra jausmas. Jo religiško pagrindo yra jausmo prigimtis; jis slypi pačiame jausme. Ar tuo nepasakoma, kad jausmas yra absoliutas, pats dieviškumas? Jei jausmas pats savaime yra geras, religiškas, tai yra šventas, dieviškas, tai ar savo dievo jis neturi pats savyje?

Tačiau, jei tu norėsi nustatyti jausmo objektą ir kartu teisingai išsiaiškinti savo jausmą, nepridedamas prie jo nieko iš savo refleksijos, tau nieko kito nebeliks, kaip nustatyti skirtumą tarp tavo individualių jausmų ir bendros jausmo esmės, jo prigimties; reikės atskirti jausmo esmę nuo tų trukdančių ir drumsčiančių įtakų, su kuriomis yra susijęs tavo, priklausomo individo, jausmas. Visa, ką tu tada begalėsi tuo keliu nustatyti, pripažinti nebaigtiniu, apibrėžti jo esmę — bus jausmo prigimtis. Čia teturėsi tik tokį dievo apibrėžimą: dievas yra grynas,

neapribotas, laisvas jausmas. Kiekvienas kitas dievas, kurį tu čia pasirinksi, bus tavo jausmui iš šalies įpirštas. Jausmas yra ateistinis ortodoksinio tikėjimo prasme, kur religija siejama su išoriniu objektu; jausmas neigia objektyvų dievą — jis pats sau yra dievas. Jausmo požiūriu tik jausmo neigimas reiškia dievo neigimą. Tu tik esi per daug bailus, ar per daug ribotas, kad žodžiais pripažintum tai, ką tavo jausmas tyliai tvirtina. Susisiejęs su išorinėmis aplinkybėmis, nepajėgdamas suvokti jausmo vidinio didingumo, išsiąsti tu savo širdies religinio ateizmo ir toje baimėje, susidarydamas klaidingą įspūdį apie objektyvią esmę, skirtingą nuo tavo jausmo, tu suardai savo jausmo vienovę su pačiu savimi ir taip būtinai sugrįžti prie senų klausimų ir abejonų: ar dievas yra, ar jo nėra? Tai klausimai ir abejonės, kurie dingsta ir negalimi ten, kur jausmas yra apibrėžiamas kaip religijos esmė. Jausmas yra giliausiai tavyje slypinti, bet drauge nuo tavęs skirtinga ir nepriklausanti galia. Jis yra tavyje ir virš tavęs. Jausmas yra autentiškiausia tavo esmė, kuri tave vis dėlto užvaldo, kaip ir kažkokia kita esmė; trumpiau sakant — jausmas yra tavo dievas. Taigi, kaip tu tada tavyje atskirsi nuo šitos esmės dar kitą, objektyvią, esmę? Kaipgi tu pabėgsi nuo savo jausmų?

Tačiau jausmas čia buvo paimtas tik kaip pavyzdys. Tas pats yra su kiekviena kita galia, sugebėjimu, potencija, realybe, veikla — nesvarbu, kaip pavadinsime, — su tuo, kas yra pripažįstama esmini objekto įrankiu. Visa tai, kas yra esmė subjektyviai, arba žmogaus požiūriu, tas tuo pačiu yra esmė ir objektyviai, arba daikto požiūriu. Nuo savo tikrosios esmės žmogus niekada negali pabėgti. Fantazijos padedamas, jis gali įsivaizduoti kitos, neva aukštesnės rūšies individus, tačiau nuo savo giminės, savo esmės jis jokių būdu atitrūkti negali. Esmės apibrėžimai, kuriuos jis priskiria visiems kitiems individams, visada yra paimti iš jo paties esmės: tai apibrėžimai, kuriuose iš tikrųjų jis tik save patį atspindi ir paverčia objektu. Ir be žmonių, tikriausiai, yra mąstančių būtybių kituose dangaus kūnuose. Tačiau, priimdami prielaidą apie tokias būtybes, mes nepakeičiame savo požiūrio; mes jį tik praturtiname kiekybiškai, bet ne kokybiškai. Juk kaip ten veikia tie patys, kaip ir čia, judėjimo dėsniai, taip yra tokie patys ir jutimų bei mąstymo dėsniai. Mes pripažįstame esant gyvybę žvaigždėse ne tam, kad teigtumėm ten esant kitokias būtybes, negu mes, o tik todėl, kad pripažįstame, jog gali būti daug daugiau būtybių⁹.

⁹ Pvz., K. Hiugensas (Christ. Huygens) savo *Cosmotheorose*, lib. I sako: „Galima galvoti, kad muzika ir matematika suteikia malonumą ne vien tik mums, žmonėms, bet ir dar daugeliui būtybių“. Tai reiškia: kokybė yra ta pati; toks pats muzikos, mokslo supratimas. Tačiau besizavinčiųjų tais dalykais skaičius turėtų būti neribotas.